

A Comparative Study of the Theological Opinions of Allamah Ṭabāṭabā'ī, Javadi Amoli, and Muḥammad 'Abduh on the Attributes of God's Knowledge and Will

Sayyed Ali Mohammad Musavi *

Assistant Professor, Department of Islamic Studies, Khajeh Nasiruddin Toosi University of Technology, Tehran, Iran

Ali Rajabzade

Assistant Professor, Department of Islamic Studies, Allamah Tabataba'i University, Tehran, Iran

Abstract

One of the most important philosophical and theological discussions is the discussion of the attributes of God, because without a doubt, knowing God would be impossible without knowing His attributes. The main issue of the present study is to examine this fundamental question: How can God's eternal knowledge be applied to contingent and partial matters, and what is the quality of God's will? The present study aims to achieve a comparative system of the opinions of these three thinkers that can outline the range of possible solutions to these issues, relying on the analytical-descriptive method and based on library resources. Research findings: 'Abduh believes that the divine attributes are understood from the essence itself and are nothing but an interpretation of the quality of existence. He forbids entering into the understanding of the quality of divine knowledge, and regarding divine will, he also believes that the concept of God's will is rooted in the theory of divine knowledge and the issuance of possibilities from God. In contrast, Allamah and Javadi Amoli believe that we should attribute the meanings of the attributes, which express perfection, to

*Corresponding Author: Musavi245@kntu.ac.ir

How to Cite: Musavi, S. A. M., Rajabzade, A. (2025). A Comparative Study of the Theological Opinions of Allamah Ṭabāṭabā'ī, Javadi Amoli, and Muḥammad 'Abdu. on the Attributes of God's Knowledge and Will. *Biannual Journal of Research in Shi'a Comparative Theology*. 6 (11). 231-257. DOI: 10.22054/jcst.2025.86025.1233

God. They consider God's knowledge to be a type of present knowledge, and they consider will to be an attribute of action, and they consider the will of the servant in every action to be dependent on the divine will. As a result, it can be said that the difference in epistemological foundations (such as accepting or rejecting present knowledge) and ontological foundations (such as the objectivity or non-objectivity of attributes with the essence) in the theological views of these three thinkers has led to fundamental distinctions in explaining the attributes of divine knowledge and will.

1 . Introduction

Discussion about divine attributes, especially knowledge and will, is one of the deepest theological and theological discussions in the history of Islamic thought that has direct effect on the image of God and his relation with the world. This issue has been doubled in contemporary period and faced with new intellectual challenges. This research is seeking to comparative analysis of the votes of three of the most prominent contemporary theologians in the Islamic world, Allamah Ṭabāṭabā'ī and ayatollah Javadi Amoli of the Shia intellectual tradition, and sheikh Muḥammad 'Abduh is a modernist thinker.

2. The Background of the Research

Some works has been done in the field of verbal ideas related to the traits of divine will and will. In the field of Shia thought, many works have been devoted to the study of Allamah Ṭabāṭabā'ī and ayatollah Javadi Amoli's viewpoints." We can mention the comparative study of the relation between divine knowledge and the suffering from Allamah Ṭabāṭabā'ī and *Fakhr al-Rāzī* (comforting, 1390) and the book "Monotheism in the Quran" (Javadi Amoli, 1397) that explained the philosophical and mystical principles of these two philosophers. In contrast, in the internal studies, studies specifically focused on the verbal ideas of Muḥammad 'Abduh. One of the few outstanding works in this field is the book "Muḥammad 'Abduh from another perspective" that has analyzed his breeding approach. However, the main vacuum in the absence of a research that in a comparative and trilateral research, has compared the votes of these three thinkers from

the two traditions of Shia and Sunni with a focus on science and will and in a systematic framework.

The main difference in this research is that none of those works have a comparative study of the triple comparative study of the verbal votes of *Muhammad 'Abduh*, *Allamah Ṭabāṭabā'ī* and *ayatollah Javadi Amoli*. The focus of this research on these three prominent personalities including two intellectual traditions, and simultaneously analyzing their views in a unit problem, fills a clear gap in the literature. This comparative approach makes it possible to understand the similarities, distinctions and principles of each of these currents in one of the most fundamental issues.

3. Research Method

Purpose of this research is to achieve a comparative study of the views of these three scholars that can draw a spectrum of possible solutions against these issues by relying on the analytic-descriptive method based on library resources.

4. Conclusions

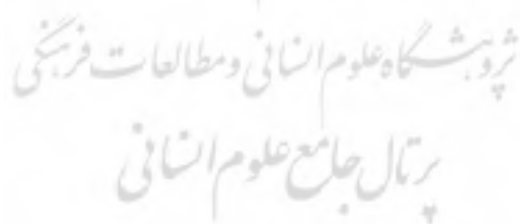
The conclusion of this research was to answer fundamental questions about how to explain the traits of divine will and will, comparatively study the views of three prominent scholars (*Allamah Ṭabāṭabā'ī*, *Ayatollah Javadi Amoli* and *Muhammad 'Abduh*). Findings of the study can be summarized as follows:

1. The answer to the first fundamental question (eternal science); in the thought of *Allamah Ṭabāṭabā'ī* and *Javadi Amoli* is solved by relying on the division of knowledge into presence and knowledge and priori knowledge of God. Divine knowledge is one of the type of presence and the essence that is briefly, detailed over all levels of being, including the details. Thus, the most important barrier of science is not to prevent it from encircling it; but in the thoughts of *Muhammad 'Abduh*, relying on the cautious approach of theological, theological approach, he considers the definitive views on how to reconcile eternal science to the details beyond the power of human intellect and finally, it does not provide a specific philosophical solution to these problems.
2. Answer to the second fundamental question (quality of will of God): In the thought of *Allamah* and *Javadi Amoli*, will is considered by the attributes of the divine action and is explained as an

independent factor (not in science) which establishes and establishes the verb from the possibilities. The quality of it is explained within the framework of the human authority; but in the thoughts of *Muhammad 'Abduh*, divine will is reduced to the allocation of possibilities based on eternal science, and in fact, another interpretation of the same divine knowledge is considered. It avoids an independent quality explanation for it and rejects common verbal definitions because of the probability of falling into the system.

3. Answer to the main question (commonalities, differences and foundations): All three scholars believe that God's cause of knowledge and will, and these attributes are considered as divine essence. However, the main difference in the way of these traits is the nature and the other. He offers a philosophical-mystical explanation by splitting the attributes of essence and action and accepting the knowledge of presence, whereas *'Abduh* does not provide a theological-theological explanation by carefully avoiding philosophical reflections.

Keywords: Allamah Ṭabāṭabā'ī, Muḥammad 'Abduh, Javadi Amoli, Divine Attributes, Knowledge, Will.

بررسی تطبیقی آرای کلامی علامه طباطبائی، جوادی آملی و محمد عبده در خصوص صفات علم و اراده پروردگار

سید علی محمد موسوی * | استادیار گروه معارف اسلامی دانشگاه صنعتی خواجه نصیرالدین طوسی (ره)، تهران، ایران

علی رجب زاده | استادیار گروه معارف اسلامی دانشگاه علامه طباطبائی، تهران، ایران

چکیده

از مهم ترین مباحث فلسفی و کلامی، بحث درباره صفات خداوند است؛ زیرا بی تردید شناخت خداوند، بدون شناخت صفات او غیرممکن خواهد بود. مسئله اصلی پژوهش حاضر، بررسی این پرسش بنیادین است: چگونه می توان علم ازلی خداوند را به امور حادث و جزئی تطبیق داد و کیفیت اراده پروردگار، چگونه است؟ هدف پژوهش، دستیابی به منظومه ای تطبیقی از آرای این سه اندیشمند است که بتواند طیفی از راه حل های ممکن در برابر این مسائل را با تکیه بر روش تحلیلی-توصیفی و بر اساس منابع کتابخانه ای، ترسیم کند. یافته های پژوهش: عبده معتقد است صفات الهی از خود ذات فهمیده می شوند و چیزی جز تعبیری از کیفیت وجود نیستند. او از ورود به بحث فهم کیفیت علم الهی نهی می کند و در مورد اراده الهی نیز معتقد است که تصور اراده ی پروردگار، ریشه در نظریه ی علم الهی و صدور ممکنات از خداوند دارد. در مقابل علامه و جوادی آملی معتقدند که باید معانی صفات را که بیانگر کمال است به خدا نسبت دهیم. ایشان علم خداوند را از سنخ علوم حضوری می دانند و اراده را از صفات فعل دانسته و اراده بنده را در هر فعلی، وابسته به اراده الهی می دانند. در نتیجه می توان گفت که تفاوت در مبانی معرفت شناختی (مانند قبول یا رد علم حضوری) و هستی شناختی (مانند عینیت یا عدم عینیت صفات با ذات) در آرای کلامی این سه اندیشمند، منجر به تمایزات اساسی در تبیین صفات علم و اراده الهی شده است.

کلیدواژه ها: علامه طباطبائی، محمد عبده، جوادی آملی، صفات الهی، علم، اراده.

مقدمه

بحث درباره صفات الهی، به‌ویژه صفات علم و اراده، از ژرف‌ترین مباحث کلامی و فلسفی در تاریخ اندیشه اسلامی است که تأثیری مستقیم بر تصویر خداوند و رابطه او با جهان دارد. این مسئله، در دوره معاصر و در مواجهه با چالش‌های فکری جدید، اهمیتی دوچندان یافته است. پژوهش حاضر، در پی واکاوی تطبیقی آرای سه تن از برجسته‌ترین متکلمان معاصر جهان اسلام؛ علامه سیدمحمدحسین طباطبایی و آیت‌الله عبدالله جوادی آملی از سنت فکری شیعه و شیخ محمد عبده از متفکران نوگرای اهل سنت، در این عرصه است.

محمد عبده، از پیشگامان نواندیشی دینی در جهان سنی، با تأثیرپذیری از استادش سید جمال‌الدین اسدآبادی، بر عقل‌گرایی، بازگشایی باب اجتهاد و انطباق تفکر دینی با مقتضیات زمان پای می‌فشرد. رویکرد کلامی او که در آثاری مانند «رسالة التوحید» و نیز شرح او بر «نهج‌البلاغه» - باوجود فضای ضد شیعی حاکم بر مصر آن روز - متجلی شده، واکاوی صفات الهی را با نگاهی اصلاح‌گراانه و با محوریت قرآن پی می‌گیرد.

در سوی دیگر، علامه طباطبایی، فیلسوف و مفسر بزرگ شیعه، با تکیه بر حکمت متعالیه صدرایی، نظام فکری منسجمی را در الهیات ارائه می‌دهد. (حجت خواه، ۱۳۹۸: ۸۴) ایشان در کتاب «اصول فلسفه و روش رئالیسم» و تفسیر شگرف «المیزان»، روش‌هایی نوین برای اثبات خدا و شناخت صفات او، ازجمله تقریری از برهان صدیقین و تأکید بر جمع میان تشبیه و تنزیه، عرضه کرده است. (ستوده، ۱۳۹۸: ۱۲۷)

هرچند نظرات جوادی آملی از آن‌جهت که شاگرد علامه و پیرو حکمت متعالیه است، تفاوت چندانی با استادش ندارد، اما از آنجا یکی از بهترین شارحین علامه، ایشان هستند، نظرات کامل‌تر و بسط یافته‌تر ایشان نیز برای تنقیح نظرات علامه، ضروری به نظر می‌رسد.

با توجه به این مطالب، هدف این پژوهش، بررسی تطبیقی آرای این سه اندیشمند در مورد دو صفت بنیادین علم و اراده پروردگار است. پرسش اصلی آن است که دیدگاه‌های

علامه طباطبایی، جوادی آملی و محمد عبده درباره این دو صفت چه اشتراکات و تفاوت‌هایی دارد و این تمایزات برخاسته از کدام مبانی فکری ایشان است.

اهمیت و ضرورت تحقیق

تطبیق آرای کلامی اندیشمندانی از دو نحله فکری شیعه و سنی، درکی ژرف‌تر و همه‌جانبه‌تر از مبانی نظری مسائل اسلامی به دست می‌دهد. این پژوهش با انتخاب سه چهره‌ی شاخص — علامه طباطبایی و جوادی آملی به نمایندگی از حکمت متعالیه و کلام شیعی و شیخ محمد عبده به‌عنوان نماد نواندیشی عقل‌گرا در جهان تسنن — و متمرکز شدن بر دو صفت بنیادین علم و اراده الهی، از چند جهت حائز اهمیت است:

اولاً، بررسی تطبیقی این سه دیدگاه، نقاط اشتراک و افتراق دو مکتب شیعه و سنی را در یکی از حساس‌ترین مباحث خداشناسی، یعنی صفات ذات و فعل، روشن می‌سازد. ثانیاً، این مقایسه، طیف وسیعی از رویکردهای ممکن در تبیین صفات الهی — از رویکرد فلسفی-عرفانی علامه و جوادی آملی گرفته تا رویکرد کلامی-نص‌گرای عبده — را نمایان می‌کند و غنای درون‌مذهبی و بین‌مذهبی اندیشه اسلامی را به نمایش می‌گذارد.

ثالثاً، واکاوی این آراء، نه تنها به شناخت بهتر میراث کلامی اسلام می‌انجامد، بلکه می‌تواند در تدوین کلامی نوین و پاسخگو به پرسش‌های معطوف به صفات الهی در جهان امروز نیز راهگشا باشد.

پیشینه‌ی تحقیق

در زمینه آرای کلامی مرتبط با صفات علم و اراده الهی، پژوهش‌های متعددی صورت گرفته است. در حوزه اندیشه شیعی، آثار فراوانی به بررسی دیدگاه‌های علامه طباطبایی و آیت‌الله جوادی آملی اختصاص یافته است؛ از جمله می‌توان به مقاله «بررسی تطبیقی رابطه علم الهی و ابتلا از دیدگاه علامه طباطبایی و فخر رازی» (دلدار، ۱۳۹۰) و کتاب «توحید در قرآن» (جوادی آملی، ۱۳۹۷) اشاره کرد که به تبیین مبانی فلسفی-عرفانی این دو

اندیشمند پرداخته‌اند. در مقابل، در مطالعات داخلی، پژوهش‌های کم‌شماری به‌طور خاص به آرای کلامی محمد عبده پرداخته‌اند. یکی از معدود آثار قابل توجه در این زمینه، کتاب «محمد عبده از نگاهی دیگر» (الحداد، ۱۳۹۸) است که رویکرد اصلاحی وی را تحلیل کرده است. با این حال، **خلاً اصلی** در نبود پژوهشی است که به‌صورت **تطبیقی و سه‌جانبه**، آرای این سه متفکر از دو سنت فکری شیعه و سنی را با محوریت صفات علم و اراده و در چارچوبی نظام‌مند مقایسه کرده باشد.

نوآوری و تفاوت بنیادین پژوهش حاضر در مقایسه با تحقیقات پیشین در این است که هیچ‌یک از آن آثار، به بررسی تطبیقی سه‌گانه آرای کلامی محمد عبده، علامه طباطبائی و آیت‌الله جوادی آملی با محوریت صفات علم و اراده نپرداخته‌اند. تمرکز این تحقیق بر این سه شخصیت برجسته از دو سنت فکری و واکاوی هم‌زمان دیدگاه‌های ایشان در مسئله‌ای واحد، خلأی آشکار در ادبیات موضوع را پر می‌کند. این رویکرد مقایسه‌ای، امکان درک دقیق‌تر شباهت‌ها، تمایزها و مبانی فکری هر یک از این جریان‌ها را در یکی از اساسی‌ترین مباحث، فراهم می‌سازد.

مبانی اجتماعی و سیاسی در اندیشه علامه طباطبائی و جوادی آملی و ارتباط آن با صفات الهی

اگرچه محور اصلی این پژوهش، بررسی آرای کلامی این سه اندیشمند در مورد صفات الهی است، اما توجه به مبانی اجتماعی و سیاسی در منظومه فکری علامه طباطبائی و جوادی آملی می‌تواند درک بهتری از انسجام درونی نظام فکری ایشان ارائه دهد. نکته حائز اهمیت این است که در نگاه این دو فیلسوف شیعه، سیاست و اجتماع مطلوب، همواره بازتابی از صفات الهی به‌ویژه علم، اراده و حکمت پروردگار در نظام تکوین و تشریع است.

علامه سید محمدحسین طباطبائی، فیلسوف و متفکر برجسته معاصر، از جمله اندیشمندانی است که تحولات سیاسی و اجتماعی ایران، به‌ویژه دوران مشروطه و پس‌از آن، تأثیر بسزایی بر شکل‌گیری اندیشه‌های او داشت. اوضاع سیاسی ایران در آن

دوره که با کشمکش میان سنت و مدرنیته، استبداد و آزادی خواهی و نفوذ قدرت های خارجی همراه بود، علامه را بر آن داشت تا به تبیین مبانی یک نظام سیاسی اسلامی بپردازد که هم پاسخگوی نیازهای زمان باشد و هم از ارزش های اصیل اسلامی پاسداری کند. علامه طباطبایی در دورانی می زیست که ایران شاهد تحولات عمیقی بود. نهضت مشروطه، باهدف محدود کردن قدرت پادشاه و برقراری عدالت و قانون، به وقوع پیوست، اما به دلیل دخالت بیگانگان و اختلافات داخلی، نتوانست به اهداف خود دست یابد (مرکز اسناد انقلاب اسلامی، ۲۰۱۹). این وضعیت، علامه را به این نتیجه رساند که صرف تغییر ساختار سیاسی کافی نیست، بلکه باید به اصلاح اندیشه و فرهنگ جامعه نیز توجه کرد.

علامه طباطبایی با دیدگاهی فلسفی، در پی ارائه بهترین جامعه و نظام مدنی بود. او افعال و سنن ضروری چنین جامعه ای را به طور کلی بحث می کند و ابزار و شیوه های عملی مسائل سیاسی را به فقه احاله می دهد. روش علامه در بین فقه و فلسفه در حال آمدو شد است و از یک رهیافت به دیگری می رسد. او در طرح مسائل کلی حکومت از فلسفه بهره می گیرد ولی جزئیات را به فقه احاله می دهد. (جلیوند و بشیری آذر، ۱۳۹۵: ۷۰-۴۹)

بنابراین به عنوان جمع بندی می توان گفت، اندیشه های سیاسی علامه طباطبایی، متأثر از اوضاع سیاسی و اجتماعی ایران در دوران مشروطه و پس از آن، شکل گرفت. او با تکیه بر مبانی اسلامی و فلسفی، به تبیین یک نظام سیاسی مطلوب پرداخت که هم پاسخگوی نیازهای زمان باشد و هم از ارزش های اصیل اسلامی پاسداری کند. علامه طباطبایی در عین اینکه از ما فاصله دارد و گرفتار مسائل امروزی ما نیست در امروز زندگی می کند و اندیشمندی است که به موضوعات امروز ما پرداخته و از این موضوعات در کی عقلی و فلسفی دارد (امیدی، ۲۰۲۰).

در منظومه فکری آیت الله جوادی آملی نیز این ارتباط به وضوح قابل ردیابی است. ایشان با الهام از حکمت متعالیه و عرفان اسلامی، نظام هستی را تجلی اسماء و صفات الهی می دانند. بر این اساس، نظام اجتماعی عادلانه نیز باید آئینه ای از عدل، حکمت و اراده الهی باشد.

صفات پروردگار از منظر علامه، جوادی آملی و عبده

جایگاه عبده در جدال سنتی علم کلام اسلامی، بین قائلین به اثبات صفات برای پروردگار که نزد مخالفانشان مشبّه نامیده می‌شوند و گروه معتقد به منزّه بودن پروردگار از صفات که اهل تعطیل نامیده می‌شوند، چگونه است؟ همچنین دلالت‌های این جایگاه، در سیاقی که عبده در آن گفتمان‌ش را شکل می‌دهد، چگونه است؟ (الحداد، ۱۳۹۸: ۱۱۰).

عبده مشاهده می‌کند که معتزله و فلاسفه از رأی واحدی پیروی می‌کنند که معلوم است نسبت به آن قانع شده‌اند، پس عبده نیز قول اشاعره را در مورد تمییز و جدایی ذات از صفات رد می‌کند؛ زیرا این قول منجر به تصورات الوهیت ناقصی می‌شود که در دوره‌ای از دوره‌هایش نیازمند چیزی برای تحقق کمالش است. از طرف دیگر این مسئله را به‌عنوان مسئله‌ای که قابلیت نظر و تفسیر را دارد و اختلاف پیرامون آن به کفر منجر نمی‌شود، در نظر می‌گیرد. پس دوباره مانند مسئله‌ی قبل، بر جدایی بین ایمان و تفکر دینی تأکید می‌ورزد.

در اینجا توجه به تأثیر نظریه‌ی وحدت وجود، بر رأی عبده در مورد این مسئله [صفات پروردگار] ارزشمند است. به این صورت که الوهیت مساوی باوجود است و بنابراین دیگر ضرورتی ندارد، شیء قائم به صفاتی را به‌عنوان مقدمه در نظر بگیریم که درواقع همان شیء دارای وجود است؛ یعنی صفات نیز از خود ذات فهمیده می‌شوند و چیزی جز تعبیری از کیفیت وجود نیستند. ازاینجا می‌توان سبب اصرار بر این که صفات پروردگار عین ذاتش است که نظریه‌ای منسوب به اشعری است را فهمید، هرچند این نظریه با نظریه‌ی مشهور مذهب اشعری مخالف است. درواقع اشعری در ضمن آنچه اشاعره از او نقل می‌کردند، متوجه این نکته شده که گفتن رأی خود به این صورت، منجر به همان رأی معتزله می‌شود و این همان چیزی است که نزد او تعطیل محسوب می‌شود، برای همین است که به همین سخن بسنده می‌کرد که این صفات نه عین ذات‌اند و نه غیر ذات. (شهرستانی، ۱۹۸۴: ۹۵/۱).

شاید بهترین راه برای درک تفاوت این دو نظریه، نگاهی به قول مشهور ابن تیمیه در

کتاب النبوات باشد:

«همانا قرآن صفات پروردگار را به صورت تفصیلی بیان کرده و تمثیل و تشبیه را نفی کرده و این همان روش پیامبران است که برای اثبات نفی تفصیلی و نفی اجمالی آمده‌اند و دشمنان آنان یعنی فلاسفه، برای نفی مفصل و اثبات مجمل آمده‌اند، باید گفت که جایگاه عبده بسیار نزدیک به این روش دوم نفی مفصل و اثبات مجمل است.» (ابن تیمیه، ۱۳۷۰ ق: ۱۲۵/۱) در مقابل، علامه با تأکید بر شناختاری بودن زبان دین و وجود داشتن اصل صفات، رویکرد سلبی را رد می‌کند و به الهیات اثباتی روی می‌آورد. لیکن وی با اشاره به نقص ذاتی مفاهیم و نیز ناتوانی ذهن انسان در تجرید نقایص از مفاهیم، توصیف ذات لایتناهی الهی را با این مفاهیم متصور و قابل درک دارای اشکال می‌داند، هرچند به جهت مبانی وجودشناختی خاص خویش، اصل صفات را به خداوند نسبت می‌دهد. (حجت‌خواه، ۱۳۹۸: ۷۱) علامه نسبت دادن مفاهیم صفات به خدای تعالی را دارای دو ایراد جدی و اساسی می‌داند: ۱. این مفاهیم از موجودات ناقص و محدود گرفته شده و در نتیجه ناقص و محدودند، زیرا غیر یکدیگر و غیر از موصوف‌اند، درحالی که صفات الهی عین هم و عین ذات‌اند. پس مفاهیم صفات متصور، مغایر ذات الهی بوده، قابلیت حکایت از آن ذات مقدس و لایتناهی را ندارند؛ ۲. ذهن ناقص و محدود ما نیز نمی‌تواند نقص و حد را که ذاتی این مفاهیم است، از آن‌ها جدا کند و به یک مفهوم بی‌حد و بی‌نقص، برای اطلاق به ذات لایزال الهی دست یابد. لیکن وی به دلیل مبانی وجودشناختی خاص خود، اصل صفات (و نه صفات متصور را) قابل اطلاق بر خداوند می‌داند (همان: ۸۷)؛ بنابراین، درنهایت باید معانی صفات را که بیانگر کمال است به خدا نسبت دهیم، اما با اعتراف به اینکه این معانی اشکال دارند و بدون نقص نیستند (طباطبایی، ۱۴۱۷ ق: ۳۵۱/۸).

علم پروردگار

در بین صفات خدای متعال، صفت علم و در پی آن مسئله علم خداوند به جزئیات و چگونگی آن، همیشه مورد توجه اندیشمندان مسلمان بوده است.

دو بحث دقیق در اینجا مطرح می‌شود:

اول: این که آیا علم پروردگار شامل جزئیات هم می‌شود یا فقط شامل کلیات است؟ زیرا جزئیات حادث‌اند و علم پروردگار ازلی است و شاید در نگاه اول به نظر برسد که علم به جزئیات، با علم ازلی تناقض دارد. این حرف منسوب به برخی فلاسفه است و برخی متکلمان نیز طبعاً آن را رد کرده‌اند و غزالی هم آن را از مسائلی دانسته که منجر به کفر فلاسفه می‌شود. عده در مقابل این مسئله در تردید است و راه‌حلی برای آن نمی‌تواند بیابد، پس مسئله را به حال خود رها می‌کند و از خوض در مسئله نهی می‌کند. (عبد، ۱۹۰۴ م: ۳۶۷).

دوم: این علم، چگونه تام و کامل می‌شود؟ اینجا نیز نگرانی و تحیر او واضح است، پس باز هم دعوت به رها کردن بحث می‌کند: «حق این است که این بحث به‌طور کامل از مباحثی است که خوض در آن برای مؤمن سزاوار نیست و همین کافی است که یقین کند هیچ چیز بر خداوند پوشیده نیست، اما کیفیت علم، چیزی است که محال است عقل ما به آن برسد.» (همان).

البته ایشان در یکی دیگر از آثارش (رساله التوحید)، نشان می‌دهد که نه تنها اهل تعطیل در شناخت صفات پروردگار نیست، بلکه با بیان مثال‌های متعدد، نشان می‌دهد که ما می‌توانیم تا حدودی به کیفیت علم پروردگار به جزئیات نیز پی ببریم. او در این کتاب توضیح می‌دهد که علم به معنای کشف و آگاهی از چیزها، یکی از صفات وجودی است که به‌عنوان کمال در وجود واجب شناخته می‌شود. علم واجب‌الوجود به این معناست که او باید عالم باشد، زیرا اگر واجب‌الوجود عالم نباشد، ممکن است موجودی کامل‌تر از او در موجودات ممکن وجود داشته باشد که این امر محال است.

سپس به بیان شواهدی برای اثبات علم واجب اشاره می‌کند، مانند نظم و دقتی که در نظام موجودات ممکن مشاهده می‌شود. هر چیزی در جای خود قرار دارد و هر موجودی با آنچه برای وجود و بقای خود نیاز دارد مرتبط است. این روابط و نظم‌ها نشان‌دهنده حکمت و علم خالق آنهاست.

در این کتاب، علم به‌عنوان صفتی اساسی برای واجب‌الوجود توصیف می‌شود که به او امکان می‌دهد تا وضعیت جنین را در مراحل مختلف رشدش بشناسد و نیازهای او را در

زمان مناسب تأمین کند. این علم شامل آگاهی از اعضای مختلف بدن و عملکرد آنهاست که برای بقای موجودات ضروری است.

درنهایت، ایشان به بررسی جزئیات موجودات زنده مانند گیاهان و حیوانات می‌پردازد و تأکید می‌کند که هر یک از آنها به‌طور خاص برای تأمین نیازهای خود طراحی شده‌اند و این نشان‌دهنده علم دقیق و حکمت خالق آنهاست (عبده، ۱۹۰۸: ۲۱/۱-۱۹).

اما علامه برای حل این مسئله، به تقسیم‌بندی علم به حضوری و حصولی می‌پردازد. مرحوم علامه طباطبایی در ذیل کلام مرحوم علامه مجلسی به نکته‌ای اشاره کرده که بسیاری اشخاص از آن غفلت داشته‌اند. اساس سخن وی این است که اگر کسی علم خدا را به اشیاء از قبیل علم حصولی به شمار آورد، چاره‌ای جز این نخواهد داشت که علم او را به جزئیات از طریق کلی توجیه نماید. علامه مجلسی در زمره کسانی قرار دارد که برای حق تبارک و تعالی به علم حصولی قائل بوده و از علم حضوری سخن به میان نمی‌آورند. به این ترتیب این محدث بزرگوار نیز علم حق را به جزئیات از طریق کلی پذیرفته و در جای دیگر با کمال صراحت به این معنی اعتراف کرده است (ابراهیمی دینانی، ۱۳۶۸: ۲۰).

بنابراین علامه طباطبایی معتقد است که حق تعالی به واسطه اطلاق ذاتی که دارد نسبت به هر موجود محدودی که فرض شود از هر جهت مستولی و محیط بوده و واقعیت آن موجود، بی‌هیچ حجاب و مانعی در نزد خدای متعال حاضر است و هیچ چیز از شمول و احاطه علم او خارج نیست و خداوند به ذات خود و هر آنچه خارج از ذاتش است، عالم است (خدایی فر، ۱۳۹۰: ۱۰).

آیت‌الله جوادی آملی با اتکا به مبانی فلسفه اسلامی و قرآنی، علم الهی را به مثابه شناختی تعریف می‌کند که هم‌ذات با فعل خداوند و مرتبط با نظام هستی‌شناسی توحیدی است. از دیدگاه ایشان، هر علمی که موضوع آن «فعل خدا» باشد، ماهیتاً دینی محسوب می‌شود، چرا که تمام پدیده‌های عالم خارجی تجلی آیات الهی هستند و ذاتاً حاکی از حقیقت وجودی خداوندند. این نگرش ریشه در تفسیر قرآنی «إِنَّ فِي خَلْقِ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ وَاخْتِلَافِ اللَّيْلِ وَالنَّهَارِ لَآيَاتٍ لِّأُولِي الْأَلْبَابِ» دارد (ن ک: تفسیر تسنیم، ذیل آیه

۱۹۰ آل عمران).

در باب کیفیت علم الهی، جوادی آملی با تلفیق آرای ملاصدرا و حکمت متعالیه، علم خداوند را «حضور» و «اجمالی در عین کشف تفصیلی» می‌داند. از نگاه ایشان، علم الهی نه صور ذهنی منفصل، بلکه اشراق وجودی است که از بساطت ذات حق نشأت می‌گیرد و تمام مراتب هستی را دربرمی‌گیرد. این علم، هم‌زمان به ذات خداوند و مخلوقات تعلق دارد، بدون آنکه تغییری در ذات الهی ایجاد کند. ایشان با نقد نظریه‌های جداسازی علم الهی از ذات، بر وحدت ذاتی علم و عالم تأکید می‌ورزد (جوادی آملی، ۱۴۰۱: ۲۳۵/۱).

جوادی آملی همچنین با اشاره به ابدیت انسان، علم حقیقی را دانشی می‌داند که همراه انسان در مسیر ابدیت باقی بماند. از این رو، تنها علوم مبتنی بر توحید، وحی و نبوت — که مبانی ابدی هستند — شأن انسانی می‌یابند. این نگاه، علم الهی را نه ابزاری دنیوی، بلکه بخشی از سیر تکاملی انسان به سوی کمال مطلق تفسیر می‌کند (همان: ۲۴۰).

آیت‌الله جوادی آملی، در تبیین علم الهی، بیشتر بر جنبه‌های شهودی و عرفانی آن تأکید دارند. ایشان با بهره‌گیری از مبانی عرفان اسلامی، به تبیین مراتب و درجات علم الهی می‌پردازند و بر این نکته تأکید می‌کنند که علم الهی، فراتر از درک عقلی و استدلالی است. در حالی که علامه طباطبایی، بیشتر بر جنبه‌های عقلی و فلسفی علم الهی تأکید دارند و با استفاده از استدلال‌های عقلی، به تبیین ویژگی‌ها و اوصاف علم الهی می‌پردازند. البته این به معنای نفی جنبه‌های عرفانی در اندیشه علامه نیست، بلکه تأکید بیشتر آیت‌الله جوادی آملی بر این جنبه‌ها، قابل توجه است.

آیت‌الله جوادی آملی، در تبیین علم الهی، از اصطلاحات و مفاهیم خاصی استفاده می‌کنند که در آثار علامه طباطبایی یا محمد عبده، کمتر دیده می‌شود. به عنوان مثال، ایشان در تبیین علم الهی، از مفاهیمی مانند «علم حضوری»، «علم فعلی»، «علم تفصیلی» و «علم اجمالی در عین تفصیل» به طور گسترده استفاده می‌کنند. در حالی که علامه طباطبایی، بیشتر از اصطلاحات و مفاهیم فلسفی رایج در حکمت متعالیه استفاده می‌کنند.

آیت‌الله جوادی آملی، در تبیین علم الهی، بر ارتباط آن با سایر صفات الهی، مانند

قدرت، اراده، حکمت و عدل تأکید فراوانی دارند. ایشان معتقدند که علم الهی، مبنای تمام صفات الهی است و بدون شناخت علم الهی، نمی‌توان به درک صحیحی از سایر صفات الهی دست یافت. درحالی‌که علامه طباطبایی، بیشتر بر استقلال علم الهی تأکید دارند و آن را به‌عنوان یک صفت مستقل از سایر صفات الهی موردبررسی قرار می‌دهند.

بنابراین در نتیجه هر سه اندیشمند در تفسیر آیات و روایات مربوط به علم الهی، از روش‌های خاص خود استفاده می‌کنند. آیت‌الله جوادی آملی، در تفسیر آیات و روایات، بیشتر به جنبه‌های باطنی و رمزی آن‌ها توجه دارند و سعی می‌کنند تا با استفاده از مبانی عرفان اسلامی، به درک عمیق‌تری از معانی آن‌ها دست یابند. درحالی‌که علامه طباطبایی، بیشتر به جنبه‌های ظاهری و لغوی آیات و روایات توجه دارند و سعی می‌کنند تا با استفاده از قواعد ادبی و بلاغی، به درک صحیحی از معانی آن‌ها دست یابند. روش خاص عبده نیز در مباحث قبلی مشخص گردید.

ذکر این نکته ضروری است که این تفاوت‌ها، به معنای تعارض و تناقض بین دیدگاه‌های این دو عالم (جوادی آملی و علامه) نیست، بلکه بیانگر تفاوت در روش، تأکید و زاویه دید آن‌ها در تبیین علم الهی است.

اراده‌ی پروردگار

یکی از صفات خداوند که در کتاب و سنت به کرات از آن یاد شده، صفت اراده است و تمام فرق مسلمین این صفت را برای خداوند ثابت دانسته‌اند. لیکن در تفسیر اراده و این که این صفت از صفات ذات است یا از صفات فعل، اختلاف شدیدی هست.

از منظر محمد عبده، تصور اراده‌ی پروردگار، ریشه در نظریه‌ی علم الهی و صدور ممکنات از خداوند دارد، زیرا زمانی که ثابت شد که همه ممکنات، تجلیات ذات و فیضی از ذات پروردگارند، پس می‌توان گفت که هیچ صدوری از جانب پروردگار صورت نمی‌گیرد؛ مگر بعد از تصور آن امور و تصورات بسیار متعددند، پس به‌ناچار باید یکی را توسط وقوع آن تصور، تخصیص بزنیم و آنچه تخصیص زده می‌شود، علم است؛ و اراده درواقع، عین تجلی فعل ممکن، از ذات واجب، برحسب علم الهی است، زمانی که

پروردگار ممکن را تصور می‌کند و آن را برای وقوع، تخصیص می‌زند و تصور پروردگار و تجلی او یعنی همان اراده‌اش. این مفهوم اراده در نزد عبده بود که در کتاب‌های اولین و آخرین خود آن را حفظ کرد (عبده، ۱۹۰۴ م: ۴۷۹ و همو، ۱۹۶۲ م: ۲۲) T و تعریف مشهور و رایج بین متکلمین اهل سنت را رها کرده که می‌گویند: اراده، خروج از قوه به فعل است، زیرا بنابر نظر عبده، این تعریف منجر به تجسم پروردگار می‌شود. درواقع همه آنچه عبده در رساله التوحید، در مورد اراده پروردگار ذکر کرده است، به شرح ذیل است:

«مِمَّا يَجِبُ لَوَاجِبِ الْوُجُودِ الْإِرَادَةُ وَهِيَ صِفَةُ تَخْصِصِ فِعْلِ الْعَالَمِ بِأَحَدِ وَجُوهِهِ الْمُمْكِنَةِ بَعْدَ مَا ثَبَتَ أَنَّ وَاهِبَ وجودِ الْمُمْكِنَاتِ هُوَ الْوَاجِبُ وَأَنَّهُ عَالَمٌ وَأَنَّ مَا يُوجَدُ مِنَ الْمُمْكِنِ لَا بُدَّ أَنْ يَكُونَ عَلَى وَفْقِ عِلْمِهِ ثَبَتَ بِالضَّرُورَةِ أَنَّهُ مُرِيدٌ لِأَنَّهُ إِنَّمَا يَفْعَلُ عَلَى حَسَبِ عِلْمِهِ ثُمَّ إِنْ كُلُّ مَوْجُودٍ فَهُوَ عَلَى قَدَرٍ مَخْصُوصٍ وَصِفَةٍ مُعَيَّنَةٍ وَكَهَ وَفْقِ وَمَكَانٍ مَحْدُودٍ وَهَذِهِ وَجُوهُ قَدْ خَصَصَتْ لَهُ دُونَ بَقِيَّةِ الْوُجُوهِ الْمُمْكِنَةِ وَتَخْصِصُهَا كَانَ عَلَى وَفْقِ الْعِلْمِ بِالضَّرُورَةِ وَكَأَنَّ مَعْنَى الْإِرَادَةِ إِلَّا هَذَا أَمَّا مَا يَعْرِفُ مِنْ مَعْنَى الْإِرَادَةِ وَهُوَ مَا بِهِ يَصَحُّ لِلْفَاعِلِ أَنْ يَنْفِذَ مَا قَصَدَهُ وَأَنْ يَرْجِعَ عَنْهُ فَذَلِكَ مُحَالٌ فِي جَانِبِ الْوَاجِبِ فَإِنَّ هَذَا الْمَعْنَى مِنَ الْهَمُومِ الْكُونِيَّةِ وَالْعَزَائِمِ الْقَابِلَةِ لِلْفُسْخِ وَهِيَ مِنْ تَوَائِعِ النِّقْصِ فِي الْعِلْمِ فَتَغْيِيرُ عَلَى حَسَبِ تَغْيِيرِ الْحُكْمِ وَتَرَدُّدِ الْفَاعِلِ بَيْنَ الْبَوَاقِثِ عَلَى الْفِعْلِ وَالتَّرُكِ» (عبده، ۱۹۰۸ م: ۲۱/۱).

همان‌طور که از متن برمی‌آید، از دیدگاه عبده اراده صفتی است که فعل عالم را به یکی از وجوه ممکنه محدود و مشخص می‌کند. ابتدا ثابت می‌شود که وجود ممکنات به وجود واجب وابسته است و این وجود واجب، عالم است؛ بنابراین، هر چیزی که وجود دارد، باید مطابق علم او باشد. از اینجا نتیجه گرفته می‌شود که واجب‌الوجود دارای اراده است، زیرا اعمال او بر اساس علم او انجام می‌شود. همچنین، هر موجودی دارای اندازه، صفت، زمان و مکان مشخصی است که این ویژگی‌ها مطابق علم واجب‌الوجود تعیین شده‌اند.

در ادامه ایشان اشاره می‌کند که اراده در معنای انسانی آن (توانایی اجرا یا بازگشت از قصد) در مورد واجب‌الوجود محال است، زیرا چنین معنایی شامل تغییر و نقص در علم

است. این نوع اراده که با تردید یا تغییر همراه باشد، مختص موجودات ناقص است و نمی‌تواند به واجب‌الوجود نسبت داده شود. اراده واجب‌الوجود به معنای تخصیص ممکنات بر اساس علم اوست و نه چیزی فراتر از آن.

اما علامه طباطبایی تعریف و نظر دیگری در باب اراده الهی دارند. اول اینکه در این که آیا اراده از صفات ذات است یا از صفات فعل اختلاف هست، اکثر متکلمین امامیه بر این عقیده هستند که اراده‌ی خدا علم به اصلح و عین ذات است و غیر از این معنی چیزی را برای خدا اثبات نمی‌کنند (صفائی، ۱۳۹۸: ۲۳۷). لیکن در مقابل این قول، قول دیگری است که عده‌ای بدان قائل هستند و آن این که اراده خداوند از صفات فعل است نه از صفات ذات. مرحوم علامه طباطبایی، سید اسماعیل طبرسی و شیخ مفید از این دسته هستند. (حسن بیگی، ۱۳۸۷: ۲۹).

ایشان ذیل آیه «وَمَا تَشَاؤُنَ إِلَّا أَنْ يَشَاءَ اللَّهُ رَبُّ الْعَالَمِينَ» می‌فرمایند: گفتار در اینکه انسان در مشیت خود مستقل از مشیت و اراده خدای تعالی نیست، در آیات شبیه به این آیه گذشت؛ و این آیه شریفه به حسب آنچه سیاق افاده می‌کند به منزله پاسخ از سؤالی است که ممکن است به ذهن کسی بیفتد و آن این است که کسی توهّم کند جمله «لَمَنْ شَاءَ مِنْكُمْ أَنْ يَسْتَقِيمَ»، انسان‌ها را در مشیت و خواستن استقامت، استقلال دارند، هر کس بخواهد می‌تواند مستقیم باشد و هر کس نخواهد مستقیم نمی‌شود، پس در نتیجه خدای تعالی محتاج استقامتی است که از ایشان خواسته.

بنابراین، این توهّم را دفع نموده می‌فرماید: مشیت انسان‌ها وابسته و موقوف بر مشیت خدای سبحان است و انسان‌ها استقامت را نمی‌خواهند، مگر اینکه خدا بخواهد که ایشان بخواهند، اگر خدای تعالی بخواهد، آنان هم می‌خواهند، پس افعال ارادی انسان مراد خدای تعالی نیز هست، یعنی خدا هم در آن‌ها اراده دارد، اگر خدا اراده کند که انسان فلان عمل را انجام دهد انسان آن عمل را می‌خواهد و انجام هم می‌دهد و وقتی که انجام می‌دهد به اراده خودش انجام می‌دهد (طباطبایی، ۱۴۱۷ ق: ۳۶۱/۲۰).

از دیدگاه آیت‌الله جوادی آملی، اراده الهی دارای ویژگی‌های منحصر به فردی است که آن را از اراده مخلوقات متمایز می‌سازد. برخی از این ویژگی‌ها عبارت‌اند از:

۱. اراده عین ذات: اراده خداوند، عین ذات اوست و صفتی زاید بر ذات نیست. به این معنا که اراده، ازلی و ابدی بوده و از هیچ منبعی کسب نشده است. این دیدگاه، از تنزیه مطلق خداوند از هرگونه نقص و محدودیت ناشی می‌شود. (جوادی آملی، ۱۴۰۱: ۱۲۵/۶)
 ۲. اراده تکوینی و تشریعی: ایشان اراده الهی را به دو قسم تکوینی و تشریعی تقسیم می‌کنند. اراده تکوینی، به معنای اراده خداوند در ایجاد و تدبیر عالم است که تخلف‌ناپذیر است. اراده تشریعی، به معنای اراده خداوند در وضع قوانین و احکام شرعی است که انسان در پذیرش یا عدم پذیرش آن مختار است. (همان: ۲۴۸/۷)
 ۳. اراده فعلی: اراده خداوند، اراده فعلی است، نه انفعالی. به این معنا که اراده خداوند، علت وجود اشیاء است و از آن‌ها متأثر نمی‌شود. این ویژگی، بر قدرت مطلق خداوند و استقلال او در فعل تأکید دارد. (همان: ۳۱۲/۸)
 ۴. اراده حکیمانه: اراده خداوند، همواره بر اساس حکمت و مصلحت است. هیچ فعل و اراده‌ای از خداوند بدون حکمت و هدف نیست. این ویژگی، بر نظم و هدفمندی جهان هستی و افعال الهی تأکید دارد. (همان: ۴۵/۹)
 ۵. اراده جامع: اراده خداوند، به تمام جزئیات و کلیات عالم، از ازل تا ابد، تعلق دارد. هیچ چیز از اراده او خارج نیست و هیچ امری بدون اذن او تحقق نمی‌یابد. (همان: ۱۹۰/۱۰)
- همچنین آیت‌الله جوادی آملی در تبیین کیفیت اراده الهی، به این نکته تأکید می‌کنند که اراده خداوند، از جنس اراده مخلوقات نیست. اراده مخلوقات، محدود، ناقص، حادث و متغیر است، درحالی که اراده خداوند، نامحدود، کامل، ازلی و ثابت است. ایشان معتقدند که عقل انسان، قادر به درک کنه و حقیقت اراده الهی نیست و تنها می‌تواند به برخی از ویژگی‌ها و آثار آن پی ببرد.
- یکی از مسائل مهم دیگر در بحث اراده الهی، ارتباط آن با اختیار انسان است. آیت‌الله جوادی آملی با ارائه نظریه «امر بین الامرین»، به تبیین این ارتباط می‌پردازند. ایشان معتقدند که افعال انسان، نه به‌طور کامل جبری است و نه به‌طور کامل تفویضی، بلکه امری بین این دو است. به این معنا که انسان در انجام افعال خود، هم تحت اراده الهی است و هم دارای

اختیار و آزادی عمل است.

در مجموع می توان گفت که بحث اراده الهی، از جمله مباحث مهم و اساسی در فلسفه و کلام اسلامی است. این بحث، نقش مهمی در تبیین توحید، عدل الهی، قضا و قدر و سایر اصول اعتقادی دارد. شناخت اراده الهی، باعث افزایش معرفت و محبت انسان نسبت به خداوند متعال می شود و او را در مسیر بندگی و اطاعت از او یاری می کند.

تحلیل و مقایسه تطبیقی دیدگاه‌ها

پس از واکاوی آرای علامه طباطبایی، آیت الله جوادی آملی و شیخ محمد عبده در باب صفات علم و اراده الهی، اکنون می توان با نگاهی کل نگر و تحلیلی، به مقایسه ساختاری این دیدگاه‌ها پرداخت. این مقایسه، نه تنها وجوه اشتراک و افتراق ظاهری، بلکه مبانی عمیق معرفت شناختی و هستی شناختی مولد این تفاوت‌ها را آشکار می سازد.

در یک نگاه کلی، اشتراک پایه‌ای هر سه اندیشمند، اعتقاد به اتصاف ذات باری تعالی به صفات علم و اراده به عنوان لوازم کمال ذاتی است. همه آنان خداوند را عالم و مرید می دانند و این صفات را در توحید عملی و نظری مؤثر می شمردند. با این حال، همین نقطه آغاز مشترک، به دلیل اختلاف در چگونگی تصور از ذات، صفات و رابطه آن‌ها با یکدیگر، به مسیرهایی به کلی متمایز می گشاید.

نخستین و بارزترین تمایز، در مواجهه با مسئله علم ازلی به جزئیات حادث رخ می نماید. علامه طباطبایی و شاگردش جوادی آملی، با تکیه بر دستاوردهای حکمت متعالیه، از مفهوم علم حضوری بهره می گیرند. در این نگاه، علم الهی نه از سنخ صور ذهنی حصولی (که مستلزم تعدد و حدوث است)، بلکه عین حضور و احاطه وجودی ذات لایتناهی بر تمام مراتب هستی است؛ بنابراین، مسئله تعارض علم ازلی با جزئیات حادث اساساً منحل می شود، زیرا علم، پیشینی و حضوری است و معلوم حادث، در گستره همین احاطه وجودی تحقق می یابد. در مقابل، محمد عبده که خود را در سنت کلامی اشعری-اصلاحی می انگارد، از این ابزار فلسفی بی بهره است. وی با رویکردی احتیاط آمیز و نص محور، حل عقلی این معضل را خارج از طاقت بشر می داند و با تأکید بر اصل کلی

«هیچ چیز بر خدا پوشیده نیست»، از فرورفتن در «کیفیت» این علم نهی می‌کند. این موضع، نه یک راه حل، بلکه نوعی تعلیق حکیمانه مسئله است که ریشه در نگرش خاص او به حدود عقل در مباحث غیبی دارد.

این تفاوت در روش، به تمایزی بنیادین‌تر در تبیین ماهیت اراده الهی می‌انجامد. در منظومه فکری علامه و جوادی آملی، اراده صفتی فعلی، متمایز از علم و علت ایجاد و گزینش فعل از میان ممکنات است. این تمایز، امکان توضیح رابطه اراده الهی با اختیار انسان را در قالب نظریه «امر بین الامرین» فراهم می‌آورد؛ اما از منظر عبده که نگران افتادن در دام تشبیه و تجسیم است، اراده هویتی مستقل ندارد و چیزی جز همان علم الهی در مقام تخصیص و تعیین بخشی به ممکنات نیست؛ به عبارت دیگر، در نگاه او علم و اراده در طول یکدیگر نیستند، بلکه اراده، توصیف دیگری از علم فعال و ایجادکننده است. این تقلیل اراده به علم، پیامدهای مهمی در الهیات فعل دارد و سؤال از چرایی و اختیار در فعل الهی را با چالش مواجه می‌سازد.

ریشه‌یابی این تمایزات محتوایی، ما را به تفاوت در مبانی معرفت‌شناختی و هستی‌شناختی این دو سنت فکری رهنمون می‌سازد. از یک سو، علامه طباطبایی و جوادی آملی بر مبانی حکمت متعالیه ایستاده‌اند: اصالت وجود، تشکیک در وجود و اتحاد عاقل و معقول. این مبانی، پذیرش علم حضوری و عینیت صفات با ذات (در عین تمایز مفهومی) را ممکن می‌سازد و به عقل، مجوزی گسترده برای کاوش در قلمرو غیب می‌دهد. از سوی دیگر، محمد عبده در بستر یک کلام اصلاحی عقل‌گرا اما محتاط حرکت می‌کند که دغدغه اصلی آن، پاسداری از تنزیه محض و اجتناب از هرگونه شبهه تشبیه است. در این بستر، عقل بیشتر نقش دفاعی و تأییدکننده نصوص را دارد، نه ابزار تأسیس نظام متافیزیکی. مبانی هستی‌شناختی او نیز حول محور تمایز ذاتی بین خالق و مخلوق می‌چرخد، نه تشکیک وجودی که همین امر، انتقال مفاهیم بشری (حتی با تنزیه) به ساحت ربوبی را با حساسیت بیشتری همراه می‌سازد.

درنهایت، این تفاوت در مبانی، به دو الگوی متمایز در «الهیات صفات» منجر می‌شود. الگوی نخست که توسط دو فیلسوف شیعی ارائه می‌شود، یک الهیات ایجابی

مشروط است: اثبات حقیقت صفات، اما با قبول اینکه حقیقت آن‌ها فراتر از فهم انسانی است («برتر از هر چه وصف کنند»). الگوی دوم که عبده نمایندگی آن را بر عهده دارد، بیشتر یک الهیات سلبی تاکتیکی است: تأکید بر نفی نقایص و تشبیهات و صحبت از صفات بیشتر در قالب آثار و افعال، با پرهیز از توصیف کنه ذاتی؛ بنابراین، می‌توان گفت اختلاف نظر این اندیشمندان، صرفاً یک اختلاف در «نتیجه» نیست، بلکه ناشی از تفاوت در نقطه عزیمت، ابزارهای شناختی و غایت‌های کلامی ایشان است. این واکاوی تطبیقی، غنای درونی سنت اسلامی در مواجهه با پیچیده‌ترین مسائل الهیاتی را به نمایش می‌گذارد و ظرفیت آن را برای ارائه پاسخ‌هایی هم‌زمان اصیل و متنوع، آشکار می‌سازد.

بررسی و نقد

۱) خلط میان علم و اراده الهی و تقلیل شأن اراده: محمد عبده، اراده الهی را به «تصور» و «تخصیص» توسط علم الهی تقلیل می‌دهد. درحالی‌که در کلام شیعه، علم و اراده دو صفت متمایز از ذات الهی هستند. علم، آگاهی به اشیاء است، اما اراده، انگیزه و خواست فعلیت بخشیدن به آن است. با مساوی دانستن اراده با «تصور و تخصیص»، عبده شأن و جایگاه اراده را تنزل داده و آن را به نوعی تابع علم الهی می‌داند. علامه طباطبایی در بحث از صفات الهی، به تفصیل به تفاوت بین علم و اراده پرداخته و نشان می‌دهد که هر یک از این صفات، دارای معنا و کارکرد خاص خود هستند و نمی‌توان آن‌ها را به یکدیگر تقلیل داد. او با رد دیدگاه کسانی که اراده را به علم الهی بازمی‌گردانند، تأکید می‌کند که اراده، صفت مستقلی است که فعل الهی را از میان ممکنات انتخاب می‌کند و به آن تحقق می‌بخشد. (طباطبایی، ۱۳۷۴: ۲۵۳) آیت‌الله جوادی آملی نیز، در تفسیر خود، ذیل آیه ۵۴ سوره اعراف، به بحث درباره اراده الهی پرداخته و با استناد به آیات و روایات، نشان می‌دهد که اراده الهی، صفت فعلی خداوند است و با علم او تفاوت دارد. او با رد دیدگاه کسانی که اراده را به علم الهی بازمی‌گردانند، تأکید می‌کند که اراده الهی، منشأ تمام افعال و حوادث عالم است و بدون آن، هیچ چیزی تحقق نمی‌یابد. (جوادی آملی، ۱۴۰۱)

۲) نفی اختیار در فعل الهی (به دلیل عینیت اراده با علم): اگر اراده الهی عین علم او باشد

همان‌طور که عبده بیان می‌کند، در این صورت، فعل الهی از روی اجبار و ضرورت صادر می‌شود، نه از روی اختیار و آزادی؛ به عبارت دیگر، خداوند مجبور است هر آنچه را که می‌داند، انجام دهد و نمی‌تواند از انجام آن خودداری کند. این دیدگاه، با اصل «اختیاری بودن فعل الهی» در کلام شیعه در تعارض است.

۳) محدودیت عقل در شناخت صفات از نگاه عبده و نقد آن: عبده با تکیه بر محدودیت ذهن بشری، از ورود به «کیفیت» علم و اراده الهی خودداری کرده و آن را خارج از طاقت عقل می‌داند. این رویکرد اگرچه در پرهیز از تشبیه و تعطیل مؤثر است، اما عملاً عقل را از کاربست در حوزه‌ای اساسی از الهیات باز می‌دارد و ممکن است به نوعی «سکوت معرفت‌شناختی» در برابر پرسش‌های بنیادین بیانجامد. در مقابل، علامه طباطبایی و جوادی آملی با به کارگیری دستگاه حکمت متعالیه و مفاهیمی مانند «علم حضوری»، کوشیده‌اند ضمن حفظ تنزیه، پاسخی عقلانی-وجودی به این پرسش‌ها دهند. این امر نشان می‌دهد که می‌توان بدون فروکاستن قداست موضوع، از ظرفیت‌های عقل فلسفی در تبیین صفات نیز بهره برد.

۴) کمرنگ‌شدن جایگاه اراده به عنوان فاعلیت مختار و حکیمانه الهی: با تقلیل اراده الهی به علم در مقام تخصیص، نقش اراده به عنوان فاعلیت آزاد، گزینش‌گر و غایت‌مدار خداوند در نظام تکوین؛ کمرنگ می‌شود. در این نگاه، گویا خداوند صرفاً بر اساس علم ازلی خود، امور را «مشخص می‌کند»، نه آنکه با اراده‌ای مستقل و مبتنی بر حکمت، آن را برمی‌گزیند و می‌آفریند. این دیدگاه می‌تواند ناخواسته به تلقی جبرگرایانه از فعل الهی بینجامد و پرسش از «چرایی» و «غایت» افعال خداوند را بی‌پاسخ گذارد. در مقابل، علامه و جوادی آملی با تأکید بر اراده به عنوان صفتی فعلی و مستقل، برای خداوند فاعلیتی مختار و حکیمانه قائل‌اند که نظام احسن را با اختیار و بر پایه مصالح حکیمانه می‌آفریند.

۵) نقش زمینه تاریخی - اجتماعی در دیدگاه عبده: رویکرد محمد عبده به صفات الهی و تأکید او بر عقلانیت و دوری از جمود، به شدت تحت تأثیر نیازهای اجتماعی و سیاسی زمانه خود، یعنی مواجهه با استعمار و لزوم نوزایی فکری در جهان اسلام، قرار گرفته است. این زمینه تاریخی ممکن است باعث شده باشد که عمق فلسفی مباحث، فدای کارکرد

اجتماعی-اصلاحی آن شود.

نتیجه گیری

این پژوهش باهدف پاسخگویی به پرسش‌های بنیادین درباره چگونگی تبیین صفات علم و اراده الهی، به بررسی تطبیقی آرای سه اندیشمند برجسته (علامه طباطبایی، آیت‌الله جوادی آملی و محمد عبده) پرداخت. یافته‌های تحقیق در پاسخ به سؤالات مطرح شده را می‌توان در محورهای زیر خلاصه کرد:

۱. پاسخ به پرسش بنیادین اول (علم ازلی و امور حادث): در اندیشه علامه طباطبایی و جوادی آملی مسئله با تکیه بر تقسیم علم به حضوری و حصولی و علم پیشینی حضوری خداوند حل می‌شود. علم الهی از سنخ علم حضوری و عین ذات است که به‌طور اجمالی-تفصیلی بر همه مراتب هستی، از جمله جزئیات حادث، احاطه دارد؛ بنابراین، ازلیت علم مانع از احاطه آن بر حادثات نیست؛ اما در اندیشه محمد عبده با اتکا به رویکرد احتیاط‌آمیز کلامی-نص‌گرا، اظهار نظر قطعی درباره چگونگی تطبیق علم ازلی بر جزئیات را خارج از توان عقل بشری می‌داند و با پذیرش اصل علم الهی به همه چیز، از «کیفیت» آن نهی می‌کند؛ و نهایتاً راه حل فلسفی مشخصی برای این مسئله ارائه نمی‌دهد.

۲. پاسخ به پرسش بنیادین دوم (کیفیت اراده پروردگار): در اندیشه علامه و جوادی آملی، اراده از صفات فعل الهی دانسته شده و به‌عنوان عاملی مستقل (و نه مندرج در علم) که بر اساس حکمت، فعل را از میان ممکنات تعیین و احداث می‌کند، تبیین می‌شود. کیفیت آن نیز در چارچوب رابطه با اختیار انسان (نظریه امر بین الامرین) توضیح داده می‌شود؛ اما در اندیشه محمد عبده، اراده الهی به تخصیص ممکنات بر مبنای علم ازلی تقلیل می‌یابد و درواقع، تعبیر دیگری از همان علم فعال الهی تلقی می‌شود. از توضیح کیفیت مستقلاً برای آن خودداری کرده و تعاریف رایج کلامی را به دلیل احتمال افتادن در تجسیم نمی‌پذیرد.

۳. پاسخ به پرسش اصلی (اشتراکات، تفاوت‌ها و مبانی): هر سه اندیشمند به اصل اتصاف خداوند به صفات علم و اراده باور دارند و این صفات را از لوازم کمال ذات الهی

می‌دانند؛ اما تفاوت اصلی در چگونگی دامنه و رابطه این صفات با ذات و یکدیگر است. علامه و جوادی آملی با تفکیک صفات ذات و فعل و پذیرش علم حضوری، تبیینی فلسفی-عرفانی ارائه می‌دهند، درحالی‌که عبده با احتیاط و پرهیز از تعمق فلسفی، به تبیینی کلامی-نصی بسنده می‌کند.

تعارض منافع

تعارض منافع ندارم.

ORCID

Sayed Ali Mohammad
Musavi
Ali Rajabzade

<https://orcid.org/0009-0007-3543-2443>

<https://orcid.org/0000-0002-1675-3096>

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی

منابع

قرآن کریم

ابراهیمی دینانی، غلامحسین (۱۳۶۸)، *مجله کیهان فرهنگی*، شماره ۶۸
ابن تیمیه، احمد بن عبدالحلیم (۱۳۷۰ ق)، *النبوات*، ریاض: اضاء السلف
ابوزید، نصر حامد (۱۹۹۳ م)، *نقد الخطاب الدینی*. قاهره: سینا للنشر
جلیوند، محسن و بشیری آذر، محمد. (۱۳۹۵). اندیشه سیاسی علامه طباطبایی، فصلنامه مطالعات
منافع ملی، ش ۶، ۷۰-۴۹.

جوادی آملی، عبدالله. (۱۳۹۷). *توحید در قرآن*، قم: نشر اسراء
..... (۱۴۰۱). *تفسیر تسنیم*، قم: نشر اسراء

حجت خواه، حسین. (۱۳۹۸). *معناشناسی اسما و صفات الهی در اندیشه قاضی سعید قمی و علامه
طباطبایی*. جستارهایی در فلسفه و کلام. ۵۱ (۲). ۷۱-۹۶

حسن بیگی، علی (۱۳۸۷)، *اراده الهی*، *مجله کلام اسلامی*، شماره ۵۰
حسینی طباطبایی، سید مصطفی. (۱۳۵۷). *شیخ محمد عبده، مصلح بزرگ مصر*. تهران: انتشارات
قلم

الحداد، محمد، (۱۳۹۸). *محمد عبده از نگاهی دیگر*، مترجم: سید علی محمد موسوی، تهران: نشر
رزا

خدایی فر، علی محمد (۱۳۹۰)، *علم خدا به جزئیات از منظر علامه طباطبایی و فخر رازی*، دانشگاه
اصفهان

دلدار، فیروزه (۱۳۹۸). *بررسی تطبیقی رابطه علم الهی و ابتلا از دیدگاه علامه طباطبایی و فخر
رازی*. دوفصلنامه علمی تخصصی اندیشه‌های قرآنی متفکران معاصر، ۶ (۱۳۲)، ۷۸-۵۹.

ستوده، محمد مهدی. (۱۳۹۸). *بداهت علم حصولی به وجود خدا از دیدگاه علامه طباطبایی (ره)*.
جستارهایی در فلسفه و کلام، ۵۱ (۲)، ۱۲۷-۱۴۸.

شهرستانی، محمد بن عبدالکریم. (۱۹۸۶). *الملل والنحل*. مصر، بی جا
شیخ مفید، محمد بن محمد، (۱۴۱۴ ق). *آوائل المقالات فی المذاهب و المختارات*، بیروت:
انتشارات دارالمفید

صفائی، سید احمد (۱۳۹۸)، *علم کلام*، تهران: انتشارات دانشگاه تهران

طباطبایی، محمدحسین (۱۴۱۷ ق)، *المیزان فی تفسیر القرآن*، قم: دفتر نشر اسلامی
.....،، (۱۳۷۴). *نهایه الحکمه*، جامعه مدرّسین حوزه علمیه قم، موسسه النشر
الاسلامی

عبده، محمد. (بولا: ۱۸۹۲، المنار: ۱۹۰۸، بیروت: ۱۹۶۲). *رسالة التوحید*، بیروت
— — — (۱۹۰۴). *حاشیة علی الشرح الدوانی*. القاهرة: بی جا

References

- The Holy Qur'an.
'Abduh, M. (1904 AD). *Hāshīyah 'alā al-Sharḥ al-Dawwā*. Cairo: n.p.
'Abduh, M. (1962 AD). *Risālāt al-Tawhīd*. Beirut. (Original editions published 1892, Bulaq; 1908, Al-Manar).
Abū Zayd, N. H. (1993 AD). *Naqd al-khiṭāb al-Dīnī*. Cairo: Sina Publishing.
Al-Ḥaddād, M. (2019 AD). *Muḥammad 'Abduh from Another Perspective*. (S. A. M. Mousavi, Trans.). Tehran: Roza Publishing.
Al-Mufīd, M. (1414 AH). *Awā'il al-Maqālāt fī al-Madhāhib wa al-Mukhtārāt*. Beirut: Dar al-Mufid.
Al-Shahrestani, M. ibn A. (1986 AD). *Al-Milal wa al-Niḥal*. Egypt: n.p.
Deldari, F. (2019 AD). A Comparative Study of the Relationship between Divine Knowledge and Trial from the Perspectives of Allamah Ṭabāṭabā'ī and Fakhr al-Rāzī. *Qur'anic Thought of Contemporary Thinkers*. 6(132), 59–78.
Dinani, G. (1989 AD). *Kayhan Farhangi Journal*. 68.
Hasanbeigi, A. (2008 AD). "Divine Will." *Islamic Theology Journal*. 50.
Hojatkah, H. (2019 AD). "The Semantics of Divine Names and Attributes in the Thought of Qāḍī Sa'īd Qummī and Allamah Ṭabāṭabā'ī." *Essays in Philosophy and Theology*. 51(2), 71–96.
Hosseini Tabataba'ī, S. M. (1978 AD). *Shaykh Muḥammad 'Abduh: The Great Reformer of Egypt*. Tehran: Qalam Publications.
Ibn Taymīyyah, A. (1370 AH). *Al-Nubuwwat*. Riyadh: Adwa' al-Salaf.
Jalilvand, M; Bashiri Azar, M. (2016 AD). "The Political Thought of Allamah Ṭabāṭabā'ī. *National Interests Studies Quarterly*." 6, 49–70.
Javadi Amoli, A. (2018 AD). *Monotheism in the Qur'an*. Qom: Isra Publishing.
Javadi Amoli, A. (2022 AD). *Tafsir Tasnim*. Qom: Esra Publishing.
Khodaeifar, A. M. (2011 AD). *God's Knowledge of Particulars from the Perspective of Allamah Ṭabāṭabā'ī and Fakhr al-Rāzī*. University of Isfahan.
Safa'ī, S. A. (2019 AD). *Islamic Theology (Ilm al-Kalam)*. Tehran: University of Tehran Press.

- Sotoudeh, M. M. (2019 AD). "The Self-evidence of Acquired Knowledge of God's Existence from the Viewpoint of *Allamah Ṭabāṭabā'ī*." *Essays in Philosophy and Theology*. 51(2), 127–148.
- Ṭabāṭabā'ī, M. H. (1417 AH). *Al-Mīzān fī Tafsīr al-Qur'an*. Qom: Scientific Publishing House
- Ṭabāṭabā'ī, M. H. (1995 AD). *Nihāyat al-Hikmah*. Qom: Society of Seminary Teachers, Islamic Publishing Institute.

استناد به این مقاله: موسوی، سید علی محمد، رجب زاده، علی (۱۴۰۲). بررسی تطبیقی آرای کلامی علامه طباطبایی، جوادی آملی و محمد عبده در خصوص صفات علم و اراده پروردگار، پژوهشنامه کلام تطبیقی شیعه، ۶ (۱۱)، ۲۳۱-۲۵۷. DOI: 10.22054/jcst.2025.86025.1233

Biannual Journal of Research in Shi'a Comparative Theology is licensed under a Creative Commons Attribution-Noncommercial 4.0 International License.